

'קריעת ים סוף' כמשקפת תהליכי לשון

קריעה, בקיעה או גזירה

ציון עוקשי

שאלה

לאחר צאתם מארץ מצרים חוצים בני ישראל את ים סוף ביבשה, והמצרים טובעים בו. נס נעשה להם — נס 'קריעת ים סוף'. עיון בחומש יגלה ממצא מפתיע. בפסוק כתוב: "ואתה הרים את מטך ונטה את ירך על הים ובקעהו" (שמות יד, טו). הים נבקע ולא נקרע. בשום מקום במקרא לא נמצא את הפועל 'קרע' בקשר לים סוף. תמיד 'הים נבקע'. כך למשל גם בנחמיה ט, יא: "והים בקעת לפניהם ויעברו בתוך הים כיבשה ואת רודפיהם השלכת במצולת כמו אבן במים עזים". מטבע הלשון המוכר לנו 'קריעת ים סוף' נמצא רק בלשון חז"ל ולא במקרא. כך אנו אומרים גם בהגדה של פסח: "אילו נתן לנו את ממונם ולא קרע לנו את הים דיינו".

השאלה המסקרנת היא מדוע שינו בלשון חז"ל בצירוף הזה את הפועל 'בקע' לפועל 'קרע'? נראה להלן שהתשובה קשורה לתהליכים סמנטיים החלים בתוך כל שפה, אך ערוץ אחד מתהליכים סמנטיים אלה קשור למגע המתרחש בין שפות שכנות ולהשפעה ההדדית ביניהן זו על זו. במקרה שלנו נוגע הדבר למערכת היחסים בין הלשון העברית לבין הארמית בעיקר בתיווך לשון חז"ל. לפני שנגיע לתשובה, נקדים ביאור לשני עניינים, האחד נוגע להשתקפות המציאות החברתית בלשון בכלל, והשני מתייחס להשפעה של העברית על הארמית ועל המגע ביניהן בפרט.

כיצד משתקפת המציאות החברתית בלשון?

ידועה האמרה: 'גבולות השפה הם גבולות החשיבה', כלומר, חשיבתו של אדם נתחמת ומסומנת בגבולות אוצר המילים הקיים בלשונו. אמנם יש המסתייגים מקביעה פסקנית גורפת כזו, אולם עם זאת יש להודות שהקשר ההדוק בין הלשון למציאות הוא קשר מוכח בדוגמאות לא מעטות. למשל, החלוקה הסמנטית של הלשון משקפת את המציאות החברתית והתרבותית של החברה הדוברת אותה לשון. לאסקימוסים בקוטב המושלג יש

בשפתם הבחנות רבות בין סוגי שלג; לבדואים בני המדבר יש כמאה מילים בערבית לגמל — ספינת המדבר המלווה אותם. לאיטלקים יש כשבעים מילים בתחום הלקסיקלי של רמת הסוס, שהיה כלי התחבורה העיקרי למסע ולקרב. בעברית יש לעם ישראל עם התנ"ך, עם שטיפח את העיסוק ברוח ובאמונה, מערכת מסועפת של מינוח הנוגעת לתחומי רוח שונים — מונחי נבואה ומוסר, תשובה וצדק, מקדש וקרבנות,¹ וכל אלה מגובים במספר גדול של מצוות מעשיות ורעיוניות. כלשון הערבית נמצא הבחנות מיוחדות ביחסי המשפחה בין קרובים. כך למשל מבחינה ערבית בין שני סוגי דודים: ח'אל — דוד מצד האם; עם — דוד מצד האב, הדבר קשור כנראה למעמד המיוחד של משפחת האב.² המציאות או כל שינוי בה משתקפים בלשון ומשפיעים עליה. תפיסה חברתית שונה בדור אחר תמצא את ביטוייה בלשון המשתנה. בעברית המקראית יש כינויים שונים להורי הבעל ולהורי האישה. הורי הבעל ייקראו 'חותן, חותנת' (כגון: 'יתרו חתן משה' (שמות יח, א)); הורי האישה ייקראו 'חם, חמות' (למשל: 'ותשק ערפה לחמותה', (רות א, י)). ייתכן שתופעה זו מעידה במקרא על תפיסה שונה של משפחת הבעל מחד ומשפחת האישה מאידך, דבר דומה לחלוקה שפגשנו לעיל בלשון הערבית.

אבל בעברית בת זמננו התבטלה לרוב הבחנה זו, אולי מטעמים של הסתכלות שוויונית על משפחות בני הזוג, והכינויים משמשים לשני הצדדים. בעברית של יום יום נוהגים לקרוא גם לאם האישה 'החותנת' ולא רק 'חמות'. נדגים זאת מדברי הרב עובדיה יוסף. הרב יוסף שאין ספק בבקיאיותו במקורות, משתמש דווקא בכינויים 'חם, חמות' לשני הצדדים. בתשובה לשאלה ששאלו אותו, אם מותר לאישה להינשא לאדם ששמו כשם אביה, ולהיפך אם מותר לגבר לשאת אישה ששמה כשם אימו, כותב הרב עובדיה יוסף כך: "כשנפגשים זוג השווים ביראת ה' ומידות טובות שכולם מתאימות, (האם) נבוא להפריד בין הדברים (רק) מפני שהשמות שווים, שם החתן כשם חמוי או שם הכלה כשם חמותה?"³ בלשון המקרא כנראה הניסוח של המשפט האחרון היה נכתב כך: שם החתן כשם חותנו ושם הכלה כשם חמותה.

בין העברית לארמית — מגע בין שפות שכנות

כיוון שלכל שפה יש בלקסיקון שלה חלוקה סמנטית אחרת של המציאות, ממילא מגע בין שפות יכול לגרום השפעה הדדית ביניהן. מי שמכיר שתי שפות ומנסה לתרגם משפה לשפה עלול להעביר בלא משים הבחנות ורות משפה לשפה.⁴ נייחד כאן את הדיבור על אודות המגע בין העברית לארמית ועל השפעת הארמית על לשון חז"ל.⁵

1 צרפתי, תשס"א, עמ' 27; מורג, תשנ"ה, עמ' 22.

2 צרפתי, תשס"א, עמ' 30.

3 שו"ת יביע אומר, אבן העזר ב סימן ז, הדוגמה לקוחה משנאן, תשנ"ז.

4 לפירוט ולדוגמאות: צרפתי, תשס"א, עמ' 272, וכן מוצ'ניק, תשנ"ה.

5 להרחבה: קוטשר, תשל"ז, עמ' שה-שטו, שצד-ת"א; בנרדיד, תשכ"ז; מורג, תשנ"ה, עמ' 40.

שני הרבדים הראשונים של השפה העברית הם לשון בית ראשון במקרא ולשון בית שני של ספרות חז"ל. העברית של בית שני לאחר גלות בבל מושפעת מאוד מארמית. בגלות כבבל דיברו ארמית, וזו השפיעה על העברית הן השפעה גלויה הן השפעה סמויה. ההשפעה הגלויה ניכרת כבר בספרי המקרא המאוחרים השייכים לבית שני — דניאל עזרא ונחמיה הכתובים ארמית בחלקם, ומאוחר יותר אף בתלמוד הירושלמי ובתלמוד הבבלי ומדרשי האגדה הכתובים ברובם בשפה הארמית. אך יש גם השפעה פחות בולטת ויותר סמויה המשתקפת בדרכים שונות: שאלת מילים ארמיות בשינוי צורה, מעבר משמעויות ממילים ארמיות למילים עבריות קרובות, השפעה על סדר המילים התחבירי ועוד. במקרים אלה המילים עבריות בצורתן אבל התוכן והתחביר שלהן ארמיים. נמחיש בדוגמה אחת את ההשפעה הסמויה של הארמית על העברית במבנה התחבירי: בת שבע פונה לדוד המלך: 'יחיי אדני המלך דוד לעלם'. (מלכים א, א, לא); אותה פנייה נשמעת כך בפי הכשדים הפונים למלך נבוכדנצר בארמית: 'וידברו הכשדים למלך ארמית, מלכא לעלמין חי' (דניאל ב, ד). לפנינו אותה פנייה כבוד אבל בשינויים אחדים: השם 'עולם' בצורת רבים והפועל 'חיה' בצורת ציווי. זאת בנוסף לסדר המילים ההפוך: בעברית: 'יחי המלך לעולם', ובארמית — 'מלכא לעלמין חי', כלומר, 'המלך לעולמים חיה'. ועתה הבה נראה מה כתוב בנחמיה. כשהמלך הפרסי ארתחשטא שואל את נחמיה: "מדוע פניך רעים" (נחמיה ב, ב), הוא עונה: "נאמר למלך המלך לעולם יחיה מדוע לא ירעו פני אשר העיר בית קברות אבותי חרבה ושעריה אכלו באש". המילים עבריות הן 'המלך לעולם יחיה', אך סדר המילים בא כבארמית. זוהי השפעה סמויה שבה סדר המילים של המבע הוא ארמי, אבל המילים הן עבריות.

להלן נדגים את השפעת הארמית על לשון חז"ל בשתי דוגמאות לקסיקליות המייצגות שאלת מילים ומעברי משמעויות, בכל דוגמה אציג זוג מילים. הזוג הראשון הוא עץ — אילן ואילו הזוג השני הוא נושא דיונונו בקע — קרע את הים.

עץ — אילן — דוגמה להשפעה גלויה של הארמית

נאמר במשנה ברכות ו, א: "כיצד מברכין על הפירות, על פירות האילן מברך בורא פרי העץ". מדוע משנה המשנה את דבריה ומחליפה בין עץ לאילן? מדוע לא נאמר: 'על פירות העץ מברכין בורא פרי העץ' או לחלופין 'על פירות האילן מברכין בורא פרי האילן'? כידוע, 'אילן' איננה נמצאת כלל במקרא, מניין צמחה אם כן בלשון חז"ל? מתברר שאילן מצויה בארמית, ומשם נטלה אותה לשון חז"ל. תוך כדי שאלת המילה 'אילן' מארמית חלה בעברית היערכות חדשה של המשמעות וחלוקתה בין המילים 'עץ' / 'אילן'. הארמית מבחינה בין חומר העץ (אעא) לבין עץ הפרי (אילנא), כמו באנגלית

6 ראו דיונו של קוטשר, 1974, עמ' 73-75.

tree / wood. כך לדוגמה בתרגום אונקלוס למקרא: המילה 'עץ' בצירוף 'ובחרשת עץ' (שמות לא, ה) מתורגמת 'ובנגרות אעא', ואילו המילה 'עץ' בצירוף 'עץ השדה' (שמות ט, כה) מתורגמת 'אילן דבחקלא'. לשון חז"ל הלכה בעקבות הארמית והבחינה בין 'עץ' כחומר העץ, לבין 'אילן' עץ הפרי. במשנה המוזכרת לעיל חז"ל ניסחו את הברכה בלשון המקרא, אך את ההנחיה במשנה כתבו בלשונם. לשון חז"ל שאלה מילה ארמית חדשה (אילן), ובכך גרעה מהמשמעות של 'עץ' וצמצמה אותה.⁷

'בקע/קרע את ים סוף' — דוגמה להשפעה סמויה של הארמית

אף בפעלים 'בקע' ו'קרע' ניכרת הבחנה בין לשון מקרא ולשון חכמים. נראה שאף כאן ידה של הארמית בדבר. הבחנה זו מודגמת היטב במטבע הלשון 'קריעת ים סוף'. בסמיכות לשם העצם 'ים' משמש במקרא הפועל 'בקע' בלבד. ואילו בלשון חז"ל⁸ נוהג גם הפועל 'קרע' בסמיכות ל'ים', בייחוד הוא שולט בצירוף לשם הפעולה 'קריעת ים סוף', ולא נמצא 'בקיעת ים סוף'. מדוע אם כן הוסיפה לשון חז"ל את השימוש בפועל 'קרע' לשימוש המקראי בפועל 'בקע'?

שני הפעלים 'קרע', 'בקע' קיימים במקרא ושכיחים בו. אך המקרא מבחין בהיערכות המשמעות בין שני הפעלים. הבה נעיין בקונקורדנציה המקראית:

שימושי הפועל 'בקע' במקרא — בוקעים צור, מבקעים עצים, מבקיעים חומה, השחר נבקע, האור בוקע, האפרוח בוקע מהביצה.

שימושי הפועל 'קרע' במקרא — קורעים בגד, מעיל, שמלה, מדים, מגילה, ובהשאלה קורעים את הממלכה, קרע סגור לבו.

לפי התמונה המתקבלת, המקרא מבחין בין שני סוגי מוצקים. 'בוקעים' מוצק שהוא גושי וקשה: צור, חומה, עץ, ביצה. אבל מוצק שהוא רך יותר — 'קורעים'. כגון: בגד, עור, מגילה (ובימינו גם נייר).

מה קרה בלשון חז"ל? השורש 'בקע' אמנם מצוי בהקשרים שונים המקבילים בחלקם למצוי במקרא: הובקעה העיר, נבקעה כריסו, בקיעת דגים, מחיצה שהגדיים בוקעין בה, מבקעים עצים, נבקע הנוד, טומאה בוקעת ועולה, אבנים שנבקעו, תאנים שנבקעו, ענבים שנבקעו. אבל בצירוף לשם העצם 'ים' נוסף בלשון חז"ל הפועל 'קרע', 'קריעת ים סוף'. מדוע אפוא לא שמרה לשון חז"ל על הפועל המקראי?

אפשר להציע לעובדה זו שני הסברים. הראשון הוא תהליך פנימי עצמאי של תזוזה

7 לתיאור מסועף יותר של השדה הסמנטי הקשור למשמעויות 'עץ' / 'אילן' והשוואתו לשפות אירופיות שונות ראו צרפתי, תשס"א, עמ' 33.

8 הנתונים מסתמכים על תכנת 'מאגרים' של האקדמיה ללשון העברית.

משמעויות סמנטית בתוך העברית עצמה שאינו קשור דווקא לארמית. והשני תהליך חיצוני סמוי המושפע מארמית. בתהליך הראשון העצמאי ייתכן שלשון חז"ל שינתה מעט את מקומו של הקו החוצה בין שדות סמנטיים.⁹ במקרה שלנו ראינו לעיל שכל אחד מהפעלים 'בקע' / 'קרע' במקרא משרת שדה סמנטי שונה. 'בקע' מתייחס למוצקים קשים, ו'קרע' מתייחס למוצקים רכים. אלא שבצירוף 'בקיעת ים סוף' יש מושא שאינו לא מוצק קשה ולא מוצק רך אלא נוזל — מים. המושא הזה נמצא על הגבול בין השדות הסמנטיים. הפועל 'בקע' יש בו הבלטת עוצמה של כוח, של ניפוץ ושכירה לחלקים רבים ללא תקנה, כפי שבאמת הדבר בא לידי ביטוי במוצק קשה. עוצמה זו אינה ניכרת בנוזל. גם אם נכה את המים, המכה תחצה את המים, והמים ישובו כשהיו. משהו שהתבקע לרסיסים קשה לתקן, אבל קריעה אפשר לאחות, כמו מים שחוזרים לאיתנם. המקרא בחר להדגיש את העצמה שבבקיעה, אבל לשון חז"ל העדיפה את התנועה הציווית של קריעה לגבי המים, כי אולי ראו את המים נפתחים ונקרעים לפני בני ישראל עד עוברים, ולאחר מכן שבים ונסגרים על המצרים כמו בפעולת רוכסן. הווה אומר, לשון חז"ל לא התעלמה מההבדלים שבמקרא, היא רק בחרה להזיז פריט אחד משהא אחד למשנהו ולהתאימו לראייה סמנטית חדשה.

ההסבר השני מבקש להציע תהליך חיצוני המשקף השפעה ארמית סמויה. הארמית איננה מבחינה בלשונה בין שני סוגי המוצקים הקשים והרכים, כמעט בכל מקום בתרגומים משמש אותו פועל — 'בזע' (אלא אם כן יש סיבה פרשנית). כלומר, הפועל 'בזע' הארמי משמש בתפקיד כפול, הוא מתרגם בארמית גם את הפועל 'בקע' העברי וגם את הפועל 'קרע' העברי. מעתה סביר להניח שהעובדה הזו בארמית הצטרפה לשיקול הסמנטי שהוזכר לעיל ושימשה קרקע נוחה להשפעה סמויה על תזוזה המשמעויות בלשון חז"ל. סיכומו של דבר, בשתי הדוגמאות שהובאו לעיל על השפעת הארמית בלשון חז"ל (א. עץ/אילן; ב. בקע/קרע) יש הדגמה של השפעה גלויה מול השפעה סמויה. בזוג 'עץ' / 'אילן' יש השפעה גלויה, שבה נשאלת מילה חדשה לגמרי (אילן) ללשון; ולעומתה בזוג 'בקע' / 'קרע', בהסבר השני שהוצע לעיל, יש השפעה סמויה כמעט בלתי מורגשת על תזוזה המשמעויות. תמונת המצב משקפת בשתי הדוגמאות תהליכי הרחבה וצמצום בתוך השדות הסמנטיים של המילים ושרטוט קווי גבול חדשים. מחד גיסא צמצום והרחבה בין שתי מילים עבריות מקוריות — משמעות 'קרע' מתרחבת על חשבון צמצום משמעות 'בקע' כשרק ברקע האחורי משפיעה הארמית; ומאידך גיסא צמצום שדה המשמעות של 'עץ' העברית לטובת השדה הסמנטי של 'אילן' שנשאלה מארמית.

התהליכים הסמנטיים אינם מסיימים בזאת את דרכם, והם בותרים להם מוצא חדש בעברית בת זמננו — דרך של פשרה. בשני המקרים העברית החדשה חוזרת אל המבנה המקראי. כמו המקרא היא אינה מבחינה בדוגמה הראשונה בין עץ לאילן; וכמוהו

9 'שדה סמנטי' הוא כינוי לאוסף הפריטים במציאות המרכיבים את שדה המשמעויות של מילה במילון.

העברית החדשה מבחינה בדוגמה השנייה בין בקע לקרע. עם זאת היא משמרת באופן חלקי את המצב בלשון חז"ל, כיצד? בצרפה אל הלשון החיה בעברית החדשה ביטויים קבועים (הנוהגים כמעט כצירופים כבולים) על פי לשון חז"ל: בדוגמה הראשונה, העברית החדשה שמרה על 'אילן' בצירוף 'טו כשבט חג לאילנות' (ולא 'לעצים' כמו שצפוי במקרא); ובדוגמה השנייה העברית החדשה שמרה על 'קריעה' בצירוף 'קריעת ים סוף' (ולא 'בקיעת ים סוף' כמו שצפוי במקרא).

גזירת ים סוף

עד כאן דיברנו על ההתחרות בין הפעלים 'בקע / קרע', אך יש להם גם חבר שלישי. ספר תהלים שהוא ספר שירה מצייר את קריעת ים סוף באופנים מטפוריים נוספים. במזמור קיד (פסוקים א-ג) הים בכלל ברח, פנה ונס לו ולא נבקע או נקרע: 'בצאת ישראל ממצרים... הים ראה וינס'. במזמור קל"ו (פסוקים יג"ד) מוזכר פועל נוסף הקשור לקריעת ים סוף: 'לגזור ים סוף לגזרים כי לעולם חסדו: והעביר ישראל בתוכו כי לעולם חסדו'. הפועל 'גזור' לגבי מים יחידאי במקרא, והריבוי 'גזרים' אינו עולה במקרא אלא פעמיים, בפסוקנו ובברית בין הבתרים (בראשית טו, יז). אף המדרש ער לעובדה זו וקושר זו לזו את שתי צורות הריבוי:

ר' נתן אומר מנין אתה אומר שהראה המקום גיהנם ומתן תורה לאברהם אבינו וקריעת ים סוף, שנאמר: 'ויהי השמש באה ועלטה היה והנה תנור עשן ולפיד אש אשר עבר בין הגזרים האלה' (בראשית טו, טז). תנור עשן זה גיהנם... ולפיד זה מתן תורה... אשר עבר בין הגזרים האלה זו קריעת ים סוף שנאמר 'לגזור ים סוף לגזרים'.¹⁰

לפי המדרש כבר אברהם אבינו ראה בחזונו את קריעת ים סוף, ומעשי אבות סימן לבנים. המילה 'גזרים' משותפת לברית בין הבתרים (בבראשית) ולקריעת ים סוף (על פי תהלים). ה'גזרים' בבראשית הם כינוי ל'בתרים' של ברית בין הבתרים. מכאן ש'גזרים' בתהלים, לפי המדרש, רומזת גם היא ל'בתרים' שמסמלים אות 'ברית'. כלומר, מעבר בני ישראל בקריעת ים סוף מסמל כריתת ברית בינם לבין הקב"ה כמו שכרת עם אברהם אביהם בעוכרו בברית בין הבתרים. אם נעניין שוב בפסוק בתהלים, נבין עתה לעומק מה שכתוב בכל ההקשר: 'לגזור ים סוף לגזרים כי לעולם חסדו: והעביר ישראל בתוכו כי לעולם חסדו'. הווה אומר: בקריעת ים סוף עבר ישראל בתוך הים שנגזר לגזרים, לאות חזרה וחיווק של 'ברית בין הבתרים'.

כשאנו מביטים לאחור אל המסע שעברנו לעיל, נראים שדות הקרב הסמנטיים בין

10 ילקוט המכירי לתהלים, שלמה באבער תר"ס, מזמור קל"ו סימן כא, וראה זקוביץ, תשנ"ז בעניין זה.

מילים מרתקים לא פחות משדות קרב אנושיים. באותה מידה שכל טיפה בים משקפת את המורכבות של הים כולו, כך יכולה מילה אחת לשקף מורכבותה של השפה כולה. בצירוף אחד 'קריעת ים סוף' יכולנו להשקיף על לשון מקרא ולשון חז"ל, על עברית וארמית, על מדרש ועברית בת זמננו — ממש קריעת ים.

רשימת ביבליוגרפיה וקיצורים

בנודיד, תשכ"ז = א' בנודיד, לשון מקרא ולשון חכמים א, תל-אביב תשס"ג.
זקוביץ, תשנ"ז = י' זקוביץ, 'לגזור ים סוף לגזרים, מה לאברהם ולקריעת ים סוף', חוג בית הנשיא לתנ"ך 10 (תשנ"ז), עמ' 15-21.
מוצ'ניק, תשנ"ה = מ' מוצ'ניק (עורכת), השפעות הלעז על העברית בת זמננו, פסיפס 2 (תשנ"ה), עמ' 31-47.
מורג, תשנ"ה = ש' מורג, מחקרים בלשון המקרא, ירושלים תשנ"ה.
צרפתי, תשס"א = גב"ע צרפתי, העברית בראי הסמנטיקה, אסופות ומבואות בלשון ה, ירושלים תשס"א.
קוטשר, 1974 = י' קוטשר, מילים ותולדותיהן, ירושלים 1974.
קוטשר, תשל"ז = י' קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז.
שנאן, תשנ"ז = א' שנאן, 'קשה כקריעת ים סוף' — או: מה למוסד הנישואין ולקריעת ים סוף?', חוג בית הנשיא לתנ"ך 10 (תשנ"ז), עמ' 32-37.